

Mikrobiologie, rozdělení, přehled mikroorganismů, základní vlastnosti bakterií

Mikrobiologie

- vědní obor, který studuje vlastnosti a život mikroorganismů, mikroskopických hub, virů a subvirových patogenů (priony, viroidy), jejich význam pro rostliny, živočichy a člověka

Mikroorganismy

- jednobuněčné nebo mnohobuněčné organismy viditelné pouze pod mikroskopem (světelný, elektronový) – velikost v μm
- nejsou schopny tvořit funkčně diferencované tkáně nebo pletiva

Rozdělení mikrobiologie

Obecná mikrobiologie

- obecné zákonitosti životních projevů mikrobů, jejich tvar, velikost, metabolismus, rozmnožování, produkce toxinů, enzymů, taxonomie a genetiku
- k základním oborům patří: bakteriologie, virologie, mykologie, protozootologie, (parazitologie)

Aplikovaná mikrobiologie

- vlastnosti jednotlivých skupin a činnost mikroorganismů v určité oblasti
- lékařská, veterinární, potravinářská, zemědělská mikrobiologie

Výskyt mikroorganismů

- součást všech ekosystémů na Zemi
- voda (i hlubiny moří, solná jezera, horká zřídla)
- půda
- vzduch
- rostliny
- živočichové
- potraviny
- člověk

Význam mikroorganismů

- koloběh prvků v přírodě
- „samočištění“ vodních toků a biologické čištění odpadních vod
- průmyslové využití činnosti mikroorganismů (kvasný průmysl, mlékárenství a masný průmysl, farmaceutický průmysl, atd.)
- onemocnění člověka, zvířat a rostlin (patogenní mikroorganismy)
- rozklad potravin, potravinových surovin, textilií, papíru, kůže, dřeva, atd. (mikrobiální koroze)

Nebuněčné organismy (soustavy)

Viry

- nukleoproteinové částice schopné replikace pouze v hostitelské buňce
- postrádají translační systém
- genetická informace ve formě DNA nebo RNA uložená v kapsidě (bílkovinný obal) – DNA viry x RNA viry
- bakteriofágy, cyanofágy, virofágy, fytoviry, mykoviry, zooviry

Replikace virů

- Adsorpce – navázání viru na buňku
- Penetrace – proniknutí viru do buňky
- Eklipta (vlastní replikace) – uvolnění NK z kapsidy, replikace virové NK, syntéza virových bílkovin

- Maturace – dokončení replikace (autoagrace, u obalených virů obklopení membránou, uvolnění viru z buňky – rozpad buňky)

VIROIDY (satelity)

- cirkulární RNA nekódující žádný protein bez obalu
- infekční onemocnění vyšších rostlin
- replikace v jádru buňky

PRIONY

- infekční částice tvořené pouze molekulou bílkoviny
- patogenní priony se od fyziologických liší pouze konformačním uspořádáním
- původci degenerativních změn CNS (scrapie, BSE, Creutzfeld-Jakobova choroba,...)
- extrémně odolné proti fyzikálním a chemickým vlivům

Prokaryotní organismy

- převážně jednobuněčné organismy (příp. jednoduchá seskupení podobných buněk, např. vláknité, myceliové formy)
- kruhový chromozóm
- nemají jadernou membránu
- cytoplasmatická membrána vytváří měchýřkovité, lamelovité nebo trubicovité výstupky do cytoplazmy
- většinou obsahují pevnou buněčnou stěnu (obsahuje peptidoglykan)
- ribosomy jsou rozptýleny v cytoplazmě
- výživa vyžadována v molekulární formě

Rozdělení prokaryot

Doména Archaea – extremofilové

Doména Bacteria – gramnegativní bakterie, grampozitivní bakterie, bakterie postrádající buněčnou stěnu (mykoplazmata)

Velikost, tvar a uspořádání bakteriálních buněk

- velikost od desetin po desítky μm
- mykoplazmata (cca 0,2 μm), rickettsie (cca 0,5 μm), spirochety (až 60 μm)
- většina bakterií patogenních pro člověka 1 – 3 μm

Chemické složení bakteriální buňky

Voda – 70 – 98 % (opouzdřené a slizotvorné bakterie mají vyšší obsah vody)

Sušina – cca 20 %

- bílkoviny – 50 – 80 % sušiny
  - globuliny, albuminy, nukleoproteiny, polypeptidy, aminokyseliny, purinové a pyrimidinové látky
  - určují základní fyzikálně-chemické vlastnosti mikrobů, jako je např. izoelektrický bod, chování k barvivům, dále biologickou aktivitu, tj. virulenci a udávají i antigenní strukturu
- polysacharidy - 5 – 20 % sušiny
  - glykogen u sporulujících bakterií, granulóza u anaerobních klostridií, celulóza ve slizu vylučovaném rodem *Acetobacter*
- lipidy - 5 – 15 % sušiny

Struktura bakteriální buňky

Buněčná stěna

- peptidoglykan (murein) - tvořen vrstvami polysacharidových řetězců, v němž se střídá N-acetylglukosamin a N-acetylmuramová kyselina
- charakter síta, mohou přes ni pronikat molekuly

Funkce buněčné stěny:

- dává buňce tvar
- mechanická ochrana
- chrání před chemickým poškozením, zářením, vyschnutím
- schopnost odolávat vysokému nitrobuněčnému osmotickému tlaku

Stavba buněčné stěny gram pozitivních a gram negativních bakterií

Bičíky

- tenká vlákna složená z proteinu flagelinu – molekuly uspořádány do šroubovice, uvnitř je vlákno duté
- obsahuje tři části: vlákno, háček (kolénko) a bazální část (osa a kruhové destičky).
- označení bakterií dle umístění a počtu bičíků
- vizualizace: barvení stříbřením / elektronový mikroskop

Pili (fimbrie)

- tenké štětinovité výběžky na povrchu většinou gram negativních bakterií viditelné jen elektronovým mikroskopem (usnadňují adhezi na površích)

Sex pili

- jen u gram negativních bakterií, širší a delší než fimbrie,
- tvorba je kódována plazmidem (F+ faktor)
- slouží k přenosu DNA do recipientní buňky konjugací

Curli

- štíhlá vlákna na povrchu některých střevních bakterií (*E. coli*, salmonely)
- vážou bílkoviny nezbytné pro srážení krve, mohly by proto odpovídat za příznaky sepse (salmonely)

Extracelulární polymery

- některé bakterie vytváří okolo buněk slizovitý obal z polysacharidových vláken - glykolalix
- je-li tato vrstva kondenzovaná a ostře ohraničená, pevně přisedá k buněčné stěně označuje se jako pouzdro (kapsule) - např. *E. coli*, klebsiely)
- může být i ve formě volné amorfni slizovité hmoty (např. *Leuconostoc mesenteroides* – rosolovatění slazených nápojů, *B. cereus* – nitkovitost pečiva)
- lepší adherence bakterií k sobě navzájem i na různé povrchy - podíl při tvorbě biofilmů, zubního plaku

Cytoplazmatická membrána

- tenká membrána (7 nm) složená z fosfolipidů a proteinů. V některých místech vybíhají do cytoplasmy vychlípeniny - mesozomy. Ty se vyskytují hlavně v místě, kde při dělení vzniká přepážka.

Funkce cytoplazmatické membrány:

- semipermeabilita (volná difuze malých molekul / transport velkých molekul pomocí permeáz)
- osmotická bariéra (rovnováha osmotického tlaku)
- transformace energie
- lokalizace enzymových systémů
  - dýchací enzymy
  - systém oxidační fosforylace
  - enzymy syntézy a hydrolýzy fosfolipidů
  - enzymy syntézy složek buněčné stěny a pouzdrových obalů
- separace molekul DNA (připojení DNA na mesozomy)
- ukotvení bičíku

- lokalizace bakteriochlorofylu, barviv

Cytoplasma

- koloidní roztok globulárních bílkovin (enzymy, DNA, RNA, AMK, nukleotidy, rezervní látky, atd.)

Obsahuje

- Nukleoid - nejedná se o pravé jádro (cirkulární DNA bez jaderné membrány)
- Ribosomy – jiná stavba a velikost než u eukaryot, uskutečňuje se zde syntéza bílkovin
- Inkluze, granula, vakuoly - zásobárna živin a energie (glykogen, poly- β -hydroxymáselná kyselina)
- Endospory
- Plasmidy – malé cirkulární molekuly DNA nezávislé na chromozomu

Nukleoid

- jaderný materiál bakterií tvoří dsDNA
- kovalentně do kruhu uzavřená molekula DNA
- je uzavřená do superhelicity – nadšroubovicové vinutí
- většinou je napojena na vnitřní stěnu cytoplazmatické membrány (mesozom)
- molekula DNA se skládá ze dvou polynukleotidových vláken složených ze čtyř typů nukleotidových podjednotek
  - purinové báze (adenin, guanin)
  - pyrimidinové báze (thymín, cytosin)
- obě vlákna jsou propojena vodíkovými můstky mezi bázemi nukleotidů

Plasmidy

- dvouřetězcové kruhové molekuly DNA nezávislé na chromozomu
- mohou kódovat některé významné funkce bakteriální buňky, např. rezistenci na antibiotika a těžké kovy, produkci toxinů, produkci bakteriocinů
- konjugativní plasmidy (tzv. konjugativní faktory) se uplatňují při spájení = konjugaci buněk
- přenos plasmidů se děje konjugací, transdukci či transformací

Struktury dovolující přežití za nepříznivých podmínek

- Endospory – vznikají zevnitř bakteriální buňky, při hladovění na zdroje uhlíku a dusíku
- Cysty – (např. u rodů *Azotobacter*, *Myxococcus*, *Sporocytophaga*), kdy je celá buňka obklopena protektivní vrstvou, vznikají ukládáním vrstev nad buněčnou stěnu, jsou odolné proti dehydrataci, ne však proti vysokým teplotám, jsou často přítomny u procesů fixace dusíku a při ochraně buňky
- Exospory (např. u *Streptomyces*)- termostabilní
- Konidie – termosenzitivní asexuální reprodukční struktury produkované různými rody aktinomycet

Bakteriální spory (endospory)

- pod mikroskopem vysoce světlolomná tělíska
- vytváří se za nepříznivých podmínek u některých rodů např. *Clostridium* a *Bacillus*
- vysoce odolné k vysychání, vysoké teplotě, pH, UV, desinfekci, atd.
- přežívají i stovky let
- zničení sterilizací autoklávem
- nízký obsah vody, obsahují dipikolinát vápenatý

sporulace – tvorba spor

germinace – klíčení spor

Taxonomie prokaryot

Hlavní funkce:

- identifikovat a popisovat základní taxonomické jednotky - druhy
- navrhnout vhodný způsob zařazování a katalogizace těchto jednotek
- zabývá se klasifikací, nomenklaturou a identifikací mikroorganismů

Klasifikace

- uspořádání organismů na základě vzájemných vztahů a podobností do skupin – taxonů
- vyžaduje znalost význačných morfologických, biochemických, fyziologických, chemických, molekulárně-biologických a genetických charakteristik prokaryot
- Neexistuje žádná oficiální klasifikace bakterií ani archeí
- jeden z klasifikačních systémů představuje Bergey's Manual of Systematic Bacteriology

Znaky sloužící ke klasifikaci bakterií:

- morfologické – např. tvar a velikost buněk, přítomnost bičíků, barvitelnost, vzhled kolonií
- fyziologické – např. schopnost využívat různé zdroje živin a energie, vztah ke kyslíku, stavba buněčné stěny
- sérologické a chemické - např. antigenní struktura, chemické složení buněčné stěny či buněčných struktur
- molekulární - např. obsah G+C, primární struktura DNA)
- genetické - schopnost výměny genů transformací, transdukci nebo konjugací

Nomenklatura

- pojmenovávání jednotlivých taxonů, označení jednotek definovaných pomocí klasifikace
- každý taxon má platné vědecké jméno (pocházejí z latiny či řečtiny)
- principem je binomické názvosloví (rod +druh)

Druh se označuje dvěma slovy

- podstatným jménem rodu (lat. *genus*)
- přídatným jménem druhu (lat. *species*)

Příklady: *Listeria monocytogenes*

Staphylococcus aureus

Platná (validní) vědecká jména bakterií – po jejich uvedení v International Journal of Systematic and Evolutionary Microbiology (IJSEM)

- triviální názvy lze skloňovat a nepiší se kurzívou (např. stafylokoky, salmonely, laktobacily)

Identifikace

- určování do kterého a jak pojmenovaného taxonu izolovaná bakterie náleží
- při identifikaci bakterií se využívají klasifikační charakteristiky
- klasifikační a identifikační schémata však nejsou totožná

Identifikační schéma:

- zvolené znaky musí být snadno stanovitelné
- obsahují pouze výběr nejvhodnějších rozlišujících charakteristik
- dnes využití mikrotestů, automatizovaných systémů, imunodiagnostických metod
- základní podmínkou je práce s čistou kulturou

Základní taxonomická jednotka - bakteriální druh

- jasně vymezená skupina navzájem příbuzných kmenů, zahrnujících typový kmen
- sdílející 70% a vyšší DNA-DNA homologii komplementárních párů bází
- vykazující, až na výjimky, shodné fenotypové znaky
- a současně mající některé odlišné znaky od jiných skupin

Bakteriální kmen

– populace pocházející z jediné mikrobiální buňky

Typový kmen

– čistá kultura daného druhu deponovaná ve veřejných sbírkách kultur mikroorganismů (referenční kultura)

Taxonomická hierarchie

1. Doména (Domain)
2. Kmen (Phylum)
3. Třída (Class)
4. Řád (Order)
5. Čeleď (Family)
6. Rod (Genus)
7. Druh (Species)
8. Poddruh (Subspecies)

Rozdělení mikroorganismů dle zdroje energie a uhlíku

Fototrofní mikroorganismy: získávají energii ze slunečního záření a přeměňují ji na makroergické vazby – ATP

- fotolitotrofní – jako zdroj uhlíku využívají CO₂
- fotoorganotrofní – zdrojem uhlíku jsou jednoduché organické látky

Chemotrofní mikroorganismy: získávají energii z organických a anorganických látek

- chemolitotrofní – zdrojem uhlíku je CO₂
- chemoorganotrofní – využívají jako zdroj uhlíku organické sloučeniny

Rozdělení mikroorganismů podle vztahu ke kyslíku

- Aerobní mikroorganismy - energii získávají výhradně aerobní respirací
- Anaerobní mikroorganismy – rostou v bezkyslíkatém prostředí, již nízké koncentrace O₂ jsou pro ně toxické
- Fakultativně anaerobní mikroorganismy – mohou růst v přítomnosti i nepřítomnosti kyslíku, patří zde i bakterie aerotolerantní (mléčné bakterie), které mohou růst v přítomnosti kyslíku, ale nejsou schopny jej využívat
- Mikroaerofilní mikroorganismy - jsou schopny žít v prostředí s nízkou koncentrací kyslíku, případně bez kyslíku

Rozdělení mikroorganismů podle vztahu k teplotě

- Psychrofilní - optimální růst při teplotách < 16 °C, rostou poměrně dobře i při teplotách < 0 °C
- Psychrotrofní - optimální růst při teplotách > 20 °C, ale mohou růst i při teplotách 0 °C až 5 °C
- Mezofilní - minimální teplota pro jejich detekovatelný růst a dělení neklesá pod 5 °C a optimální teplota je < 45 °C, představují většinu mikroorganismů, bakterie z této skupiny mikroorganismů vyžadují pro optimální růst nejčastěji teplotu kolem 37 °C, kvasinky a plísňe kolem 30 °C
- Termofilní - optimální teplota růstu > 45 °C, nejčastěji je popsán optimální růst a dělení termofilů při 50 °C až 60 °C
- Termotolerantní – optimum při 37 °C, ale tolerují i teploty > 45 °C

Kultivace mikroorganismů

Při kultivaci *in vitro* je nutno zajistit:

- dostatek vody, živin a zdrojů energie,
- optimální teplotu růstu,
- vhodné složení atmosféry,
- dále vhodné pH, osmotický tlak, redox potenciál, ochranu před zářením, atd.

Základní pojmy

- Kultivace – pěstování mikroorganismů na speciálních půdách (agarech, médiích) k tomu určených
- Inkubace – proces, při němž se množí mikroorganismus
- Inokulace (očkování) – aseptické přenesení inokula (živých buněk žádaného druhu) na/do sterilní živné půdy
- Izolace mikroorganismu – získání čisté kultury určitého mikroorganismu z mikrobiální směsi

Kultivační média

- složení přizpůsobeno nárokům na výživu mikroorganismů, pH, osmotický tlak, redox potenciál atd.

Dělení dle konzistence

- půdy tekuté (bujóny)
- půdy pevné (agary) – příprava ztužením bujonového základu přidáním 1 - 2 % agaru (směs polysacharidů extrahovaných z rudých mořských řas)
- půdy polotuhé (semisolidní) – s přidavkem agaru do 0,5 %, např. stanovení pohyblivosti, serologické určení bičíkových antigenů

Dělení kultivačních půd podle složení

Základní

- neobohacený jednoduchý živný základ (např. peptonová voda, živný agar)

Obohacené

- základ z kvalitnějších extraktů (např. mozkosrdcová infuze) obohacený bílkovinnými koncentráty, peptony, škrobem, krví apod. (např. agar s glukózou, tryptonem a kvasničním extraktem, krevní agar)

Selektivní

- určeny pro kultivaci vybraných skupin mikroorganismů, k základu živné půdy se přidávají inhibitory růstu nežádoucích mikroorganismů (např. půda s 10 % NaCl pro stafylokoky)

Diagnostické

- obsahují substrát a indikátor biochemické aktivity, např. změny pH (např. Triple Sugar Iron agar)

Selektivně diagnostické

- např. Endův agar, Baird-Parker agar

Chromogenní

- obsahují chromogen - běžný substrát (např. cukr) s navázanou barevnou molekulou – chromoforem, bakterie, chromogen absorbuje, rozštěpí, využije substrát, nerozpustný chromofor se hromadí v buňce – zbarvení kolonií

Dělení kultivačních půd podle účelu použití

Transportní

- k zachování životaschopnosti mikroorganismů během přepravy
- tekuté nebo polotuhé, místo živin obsahují látky omezující množení bakterií a látky absorbující toxické produkty jejich metabolismu (např. aktivní uhlí)

Konzervační

- k zachování životaschopnosti mikroorganismů po delší dobu, většinou nutričně chudé půdy bez přítomnosti sacharidů

Pomnožovací (resuscitační)

- umožňují mikroorganismům oslabeným technologickými procesy při výrobě potravin reparaci, obvykle tekuté půdy
- neselektivní (např. pufovaná peptonová voda) nebo selektivní (např. bujón podle Frasera)

Izolační

- tuhé, polotuhé půdy podporující růst mikroorganismů
- neselektivní, selektivní, chromogenní

Příprava kultivačních médií

- navážka dehydratovaného média
- rozpuštění v destilované vodě
- bobtnání u pevných půd (15 min. při laboratorní teplotě)
- rozvaření a úprava pH
- sterilizace (obvykle autoklárování 121 °C/15 min.) – ne všechna média!
- přidavek suplementů např. žloutková emulze, krev, antibiotika
- rozplnění do Petriho misek

Rozdělení kultivačních metod

Kvantitativní metody – cílem je stanovení co nejpřesnějšího počtu dané skupiny či konkrétního mikroorganismu, výsledek se uvádí v KTJ (kolonie tvořící jednotky) na g/ml/cm²

- Metoda zalití
- Metoda roztěru
- Metoda MPN (most probable number)

Kvalitativní metody – cílem je průkaz přítomnosti/nepřítomnosti daného mikroorganismu

- Jednostupňová kultivace
- Dvoustupňová kultivace
- Rozočkování

Provoz mikrobiologické laboratoře

Vyžaduje oddělené zóny za účelem zamezení křížové kontaminace pro:

- příjem, úchovu, úpravu a zpracování vzorků,
- přípravu a sterilizaci kultivačních půd a pomůcek,
- vlastní analýzu, tj. např. vážení, ředění, inokulaci, inkubaci, subkultivaci, úchovu mikrobiálních kmenů,
- molekulárně biologické analýzy,
- dekontaminaci, čištění pomůcek a ošetření odpadů vzniklých při mikrobiologickém zkoušení
- další zóny (např. vstupy, chodby, výtah pro materiál, administrativa, šatny, toalety, sklady...)